

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

Παλιγγενεσία και αναστοχασμός

ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΑ 200 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΟΧΑΣΜΟΣ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ
ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΟΧΑΣΜΟΣ

*Κείμενα για τα 200 χρόνια
από την Ελληνική Επανάσταση*

Θέση υπογραφής δικαιούχου δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας,
εφόσον η υπογραφή προβλέπεται από τη σύμβαση

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες
Ευάγγελος Βενιζέλος, *Παλιγγενεσία και αναστοχασμός: Κείμενα για τα
200 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση*

Υπεύθυνος έκδοσης: Άγγελος Κοκολάκης

Διορθώσεις: Βασίλειος Αργυρόπουλος

Σελιδοποίηση: Κωνσταντίνος Καπένης

Copyright © Ευάγγελος Βενιζέλος και

Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ (Εκδόσεις Πατάκη), 2021

Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Νοέμβριος 2021

Κ.Ε.Τ. Δ708 Κ.Ε.Π. 800/21 ISBN 978-960-16-9876-2

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,

ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665, 210.52.05.600, ΦΑΞ: 210.36.50.069

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ), 57009 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Τ.Θ. 1213,

ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, 2310.75.51.75, ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος

9

Εισαγωγή

13

I.

Οι προϋποθέσεις μιας επετείου εθνικού αναστοχασμού

19

II.

Τι σημαίνει «Εργαστήριο η Ελλάς»;

31

III.

Η ελληνική αμφιταλάντευση –
μια διαρκής κρίση ταυτότητας

43

IV.

Το πρώτο κύμα του ελληνικού συνταγματισμού (1822-1827)

57

V.

Τα ελληνικά Συντάγματα στο πεδίο σύγκρουσης
μεταξύ Εθνικής και Θεσμικής Ολοκλήρωσης –
από τα Συντάγματα του Αγώνα
στο Σύνταγμα της Μεταπολίτευσης

69

VI.

Η αντίφαση του «κυρίαρχου χρέους»:
τα Δάνεια της Ανεξαρτησίας γενετικό βάρος
του νέου ελληνικού κράτους και πρώιμη πράξη
αναγνώρισης της κυριαρχίας του

109

VII.

Τα Συντάγματα του Αγώνα και τα Δάνεια
της Ανεξαρτησίας: δύο παράλληλοι μηχανισμοί

133

VIII.

Το τίμημα της αναγόρευσης
του Διονυσίου Σολωμού σε εθνικό ποιητή

147

Ευρετήριο

161

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η επέτειος των διακοσίων ετών από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, παρότι συνέπεσε με την πανδημία και τα περιοριστικά μέτρα στις μετακινήσεις και συγκεντρώσεις, άρα στις επετειακές εκδηλώσεις, προκάλεσε έντονη αναζωπύρωση του ερευνητικού, συγγραφικού και αναγνωστικού ενδιαφέροντος γύρω από την Επανάσταση αλλά και τη συνολική αξιολόγηση της ιστορικής διαδρομής του ελληνικού κράτους.

Διάφορες πτυχές της επαναστατικής περιόδου, ιδίως αυτές που επηρέασαν γενετικά τη φυσιογνωμία και την πορεία του ελληνικού κράτους, κατέστησαν αντικείμενο νέων ερευνητικών προσεγγίσεων και νέων μονογραφιών ή συλλογικών τόμων, συζητήθηκαν και συζητούνται σε πλήθος συνεδρίων, τα πρακτικά των οποίων εκδίδονται, και γίνονται αντικείμενο δημοσίων συζητήσεων που απευθύνονται στη γενική κοινή γνώμη. Τόσο η επιστημονική όσο και η δημόσια Ιστορία της Επανάστασης βιώνουν το επετειακό έτος 2021 ως πρόκληση στην οποία ανταποκρίνονται πρόθυμα. Ένα τέτοιο επετειακό έτος τροφοδοτεί επίσης τον σχετικό πολιτικό λόγο που εκφωνείται ευκαίρως-ακαίρως, προκαλεί νέες απόπειρες ιδεολογικής χρήσης της Ιστορίας, ενώ προσελκύει το ενδιαφέρον καλόπιστων δοκιμιογράφων και εκλαϊκευτών που αναπαράγουν στερεότυπα.

Μέσα σε αυτό το περιβάλλον ήμουν πολύ διστακτικός να προσθέσω μια επιπλέον έκδοση με τα δικά μου σχετικά κείμενα. Όμως, το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, στο οποίο υπηρετώ ως καθηγητής, μου έκανε τη μεγάλη τιμή να μου ζητήσει διά του Πρυτάνεώς του, καθηγητή Ν. Παπαϊωάννου, να εκφωνήσω τον πανηγυρικό της ημέρας στον επίσημο εορτασμό της Επετείου, που πραγματοποιήθηκε διαδικτυακά στις 24.3.2021, με χαιρετισμό της Προέδρου της Δημοκρατίας. Το θέμα του πανηγυρικού λόγου ήταν: «Οι προϋποθέσεις μιας επετείου εθνικού αναστοχασμού».

Διαπίστωσα ότι γύρω από το κείμενο αυτό, που δίνει και τον τίτλο του βιβλίου, κινούνται και άλλα κείμενά μου, τα περισσότερα από αυτά των τελευταίων μηνών, που μπορούν να αποτελέσουν τα κεφάλαια ενός ενιαίου βιβλίου.

Ίση σημασία με τον πανηγυρικό λόγο στο ΑΠΘ αποδίδω στην εισαγωγική ομιλία που είχα την ευκαιρία να εκφωνήσω κατά την έναρξη του συνεδρίου που οργάνωσε στις 2-4 Νοεμβρίου 2020, ενόψει της Επετείου, ο Κύκλος Ιδεών, με θέμα: «Εργαστήριο η Ελλάς - θεσμοί και καταστάσεις που δοκιμάστηκαν στην Ελλάδα από την Παλιγγενεσία έως τις ημέρες μας». Το συνέδριο οργανώθηκε στο πλαίσιο της Πρωτοβουλίας 1821-2021. Απολύτως συναφές είναι το τρίτο κείμενο, του 2018, για την «εθνική αμφιταλάντευση» μεταξύ Ανατολής και Δύσης.

Ακολουθούν τέσσερα κείμενα αφιερωμένα στο ειδικότερο επιστημονικό αντικείμενό μου, που νομίζω ότι έχουν ενδιαφέρον και για τον μη ειδικό αναγνώστη, καθώς το θέμα τους είναι τα Συντάγματα του Αγώνα και τα Δάνεια της Ανεξαρτησίας. Η παρούσα έκδοση ολοκληρώνεται με ένα κείμενό μου του 2018 για τον Διονύσιο Σολωμό.

Προτάσσεται εισαγωγή στην οποία επιχειρείται να αναδειχθεί ο κοινός παρονομαστής των επιμέρους κεφα-

λαίων του βιβλίου και το νήμα που οδηγεί από το ένα στο άλλο.

Ευχαριστώ θερμά τις Εκδόσεις Πατάκη και προσωπικά την Άννα Πατάκη για την πρόθυμη ένταξη του βιβλίου αυτού στο πλούσιο και απαιτητικό εκδοτικό τους πρόγραμμα.

Μάιος 2021

Ευάγγελος Βενιζέλος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα τελευταία χρόνια επανέρχομαι συχνά, σε παρουσιάσεις βιβλίων που επιχειρούν να αξιολογήσουν συνολικά την ιστορική διαδρομή του ελληνικού κράτους ή σε δοκιμιακού χαρακτήρα κείμενα, στην υπόθεση ότι ένα νήμα που διαπερνά τη σύγχρονη ελληνική Ιστορία, από την έναρξη της Επανάστασης έως τις ημέρες μας, είναι η «σύγκρουση των ολοκληρώσεων». Μια συνεχής σύγκρουση προτεραιοτήτων ανάμεσα στους στόχους και τις ανάγκες της εθνικής/εδαφικής ολοκλήρωσης, της θεσμικής/πρωτίστως συνταγματικής και της οικονομικής/αναπτυξιακής αλλά και δημοσιονομικής ολοκλήρωσης.

Η εθνική/εδαφική ολοκλήρωση υποτάσσει στις ανάγκες της τη θεσμική/συνταγματική ολοκλήρωση, το δε μαγνητικό πεδίο που δημιουργείται, λόγω της κυλιόμενης αυτής σύγκρουσης, ανακόπτει πολλές φορές την οικονομική/αναπτυξιακή ολοκλήρωση. Άλλωστε, η ειδικότερη πτυχή της «δημοσιονομικής ολοκλήρωσης» με την έννοια της δημοσιονομικής κυριαρχίας του ελληνικού κράτους φέρει το γενετικό βάρος των Δανείων της Ανεξαρτησίας, το βάρος των δανείων που συνήφθησαν από την καποδιστριακή περίοδο και μετά και στη συνέχεια το βάρος των πιστωτικών γεγονότων (των πτωχεύσεων, όπως

έχει επικρατήσει να ονομάζονται) και του πρώιμου διεθνούς οικονομικού ελέγχου.

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι «καταστατικές» διεθνείς πράξεις που αναγνωρίζουν (με πολλούς περιορισμούς) την ανεξαρτησία και διαμορφώνουν σταδιακά τα σύνορα του ελληνικού κράτους ρυθμίζουν ταυτοχρόνως το πολιτειακό καθεστώς (μοναρχικό) του νέου κράτους και διακαονίζουν ζητήματα διεθνούς δανεισμού και διαχείρισης του δημοσίου χρέους.

Το ερμηνευτικό σχήμα της «σύγκρουσης των ολοκληρώσεων» συμπληρώνεται από δύο παράπλευρες σταθερές της πορείας του ελληνικού κράτους τα διακόσια χρόνια της ύπαρξής του. Η πρώτη συνίσταται στη συνύπαρξη δύο αντίρροπων «συμπλεγμάτων» που είναι μόνιμως εγκατεστημένα στη νοοτροπία και την αυτοπρόσληψη της ελληνικής κοινωνίας παρά τις εντυπωσιακές αλλαγές που συντελούνται διαδοχικά στη σύνθεσή της και στο επίπεδο θεσμικής και οικονομικής ανάπτυξης της χώρας. Πρόκειται αφενός μεν για το «σύμπλεγμα τυπολογικής κατωτερότητας», αφετέρου δε για το «σύμπλεγμα ιδιοσυγκρασιακής ανωτερότητας» σε σχέση με τις χώρες του ευρωπαϊκού κέντρου. Πρόκειται για τις χώρες που συγκροτούν τον ευρωπαϊκό κανόνα, με την Ελλάδα να αποτελεί πάντα μια εξαίρεση που μετατρέπεται σε μια θεωρία και πάντως σε μια ιδεολογία «ελληνικού εξαιρετισμού». Αυτή συνδυάζεται με μια «εθνική αμφιταλάντευση» μεταξύ Δύσης και Ανατολής που επιτρέπει σε πολλούς να νομίζουν –ή πάντως να ισχυρίζονται– ότι, λόγω αυτής ακριβώς της αμφιταλάντευσης ή της διπλής όψης της, η Ελλάδα δικαιούται να αποκλίνει ή να καθυστερεί σε σχέση με το ευρωπαϊκό πρότυπο.

Με αφορμή την επέτειο των διακοσίων ετών από την

έναρξη της Επανάστασης, είχα την ευκαιρία να παρουσιάσω πιο συγκροτημένα αυτές τις απόψεις, και ιδίως το σχήμα της «σύγκρουσης των ολοκληρώσεων», σε δύο κείμενά μου που περιλαμβάνονται (υπό I και II) στο βιβλίο αυτό. Το φαινόμενο της «εθνικής αμφιταλάντευσης» ήταν ειδικότερο αντικείμενο μιας ομιλίας μου του 2018 που περιλαμβάνεται επίσης (υπό III) στην παρούσα έκδοση. Τα κείμενα αυτά, στα οποία κεντρικό σημείο είναι η «σύγκρουση των ολοκληρώσεων», είχαν πολύ συγκεκριμένους, αν και «φιλόδοξους», στόχους:

Έθεταν, πρώτον, το ζήτημα των προϋποθέσεων που πρέπει να πληρούνται προκειμένου η επέτειος των διακοσίων ετών από την έναρξη της Επανάστασης να εορταστεί και κυρίως να λειτουργήσει ως ευκαιρία εθνικού αναστοχασμού, δηλαδή συνολικής και απροκατάληπτης επαναξιολόγησης γεγονότων, καταστάσεων, προσώπων και προσλήψεων.

Έθεταν, δεύτερον, το ζήτημα των ορίων της «ελληνικής ιδιαιτερότητας» σε σχέση με την ιστορική εξέλιξη άλλων κρατών, εθνών και κοινωνιών, κυρίως ευρωπαϊκών, και το συναφές ζήτημα του τρόπου με τον οποίο η Ελλάδα λειτούργησε –όσο και όπως λειτούργησε– από την Παλιγγενεσία έως τις ημέρες μας (την περίοδο της οικονομικής κρίσης 2008-2019) ως εργαστήριο για θεσμούς και καταστάσεις που δοκιμάστηκαν στην Ελλάδα και στη συνέχεια η χρήση τους είτε γενικεύθηκε είτε επαναλήφθηκε σε μεταγενέστερες φάσεις της ελληνικής Ιστορίας.

Αυτές οι δοκιμαχικές προσεγγίσεις βασίζονται βεβαίως σε διαπιστώσεις, ευρύτερης συνήθως αποδοχής, που προσφέρει η ιστορική έρευνα και υιοθετούνται πλέον στις έγκυρες συνθέσεις της ελληνικής Ιστορίας που λειτουργούν ως βιβλία αναφοράς. Αυτό δεν ισχύει εξίσου ούτε

για τη λεγόμενη σχολική ούτε για τη λεγόμενη δημόσια Ιστορία, που είναι πάντα πιο ευεπίφορες στην ανα- παραγωγή απλουστεύσεων και στερεοτύπων.

Ο συνεδριακός οίστρος που προκάλεσε η επέτειος των διακοσίων ετών μου έδωσε την ευκαιρία να ελέγξω αν το σχήμα αυτό της «σύγκρουσης των ολοκληρώσεων» λειτουργεί στο ειδικότερο πεδίο της Συνταγματικής Ιστορίας. Στο ερώτημα αυτό επιχειρεί να απαντήσει η μελέτη μου (υπό V) για το πώς τοποθετούνται τα ελληνικά Συντάγματα στο πεδίο της σύγκρουσης μεταξύ εθνικής και θεσμικής ολοκλήρωσης. Αρχίζοντας από τα Συντάγματα του Αγώνα και φτάνοντας στο Σύνταγμα της Μεταπολίτευσης (Σύνταγμα του 1975). Η δική μου εντύπωση είναι ότι το ερμηνευτικό σχήμα της «σύγκρουσης των ολοκληρώσεων» είναι απολύτως ευδιάκριτο στην καμπύλη της ελληνικής Συνταγματικής Ιστορίας, αλλά αυτές οι συζητήσεις δεν κλείνουν σχεδόν ποτέ. Σημασία έχει να τροφοδοτούνται.

Μου δόθηκε επίσης η ευκαιρία να ελέγξω πώς λειτουργεί το ερμηνευτικό αυτό σχήμα στο άκρως ευαίσθητο πεδίο των Δανείων της Ανεξαρτησίας και των γενετικών βαρών της δημοσιονομικής κυριαρχίας της χώρας. Πρόκειται για ένα αντικείμενο που το προσεγγίζω όχι μόνο από την οπτική γωνία του Δημοσιονομικού Δικαίου και της Δημοσιονομικής Ιστορίας, που είναι συγγενής με αυτήν του Συνταγματικού Δικαίου και της Συνταγματικής Ιστορίας, αλλά και από την οπτική γωνία της εμπειρίας μου σε θέματα διαχείρισης και αναδιάρθρωσης του δημοσίου χρέους. Η μελέτη μου (υπό VI) για την αντίφαση του δημοσίου χρέους, που ορθότερα ονομάζεται «κυρίαρχο χρέος», επιχειρεί να αναδείξει τη σχέση των Δανείων της Ανεξαρτησίας με τις στρατηγικές επι-

λογές της εξωτερικής πολιτικής του επαναστατημένου Έθνους και βεβαίως με τον θεμελιώδη και καταστατικό στόχο της αναγνώρισης της ανεξαρτησίας της πολιτειακής οντότητας η ύπαρξη της οποίας διακηρύχθηκε στην Επίδαυρο. Οι ανάγκες της εθνικής ολοκλήρωσης είναι προφανές ότι λειτουργούν ως θεμέλιο των δημοσιονομικών επιλογών και λειτουργούν μακροπροθέσμως ως περιορισμός της δημοσιονομικής ολοκλήρωσης, δηλαδή της δημοσιονομικής κυριαρχίας. Αλλά και ως προς το ζήτημα αυτό η συζήτηση είναι ανοιχτή και έντονη από τότε που συνήφθη το πρώτο δάνειο έως σήμερα.

Οι δύο αυτές μελέτες μού επέτρεψαν (υπό VII) να παραλληλίσω τη λειτουργία των Συνταγμάτων του Αγώνα και των Δανείων της Ανεξαρτησίας ως μηχανισμών (θεσμικών/συμβολικών και οικονομικών/δημοσιονομικών) που υπηρετούν τον ίδιο στόχο, τη διεκδίκηση της ανεξαρτησίας, δηλαδή το πρώτο και βασικό βήμα προς την εθνική ολοκλήρωση. Από την άποψη αυτή, τόσο το θεσμικό όσο και το δημοσιονομικό κόστος λειτουργεί ως τίμημα για την επίτευξη του εθνικού στόχου, έστω και εν μέρει.

Ο ιθύνων νους πίσω από όλες αυτές τις κινήσεις, τα Συντάγματα με τη συμβολική, νομιμοποιητική και οργανωτική λειτουργία τους, τα δάνεια ως πράξεις στήριξης και οιονεί αναγνώρισης του επαναστατημένου Έθνους και τον σαφή προσδιορισμό της διεθνούς θέσης του νέου ελληνικού κράτους είναι ο μεγάλος αδικημένος της Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Το πρόσωπο που είχε τη συγκροτημένη αίσθηση του διεθνούς συσχετισμού δυνάμεων και του τρόπου με τον οποίο έπρεπε να κινηθεί σε σχέση με αυτόν το επαναστατημένο Έθνος. Αδικημένος όχι στην επιστημονική ιστορική έρευνα, που αναδεικνύει τον ρόλο του,

παρότι αυτός δεν είναι «δημοφιλής» με βάση τον λαϊκισμό, τις απλουστεύσεις και τις αυθαιρεσίες της δημόσιας Ιστορίας, αλλά στην εθνική μνήμη ως μνήμη τελικά της πολιτείας. Η περίπτωση του Μαυροκορδάτου δείχνει ότι ο λαϊκισμός λειτουργεί και στο επίπεδο της συλλογικής μνήμης. Ορισμένες φορές μπορεί να είναι κάποιος θύμα του εσαεί.

Μια παλιότερη συνοπτική παρουσίαση των Συνταγμάτων του Αγώνα περιλαμβάνεται στο βιβλίο (υπό IV), καθώς διευκολύνει, νομίζω, την ανάγνωση των μελετών που ακολουθούν. Είχε βέβαια γραφεί πριν είκοσι περίπου χρόνια, χωρίς φυσικά να λαμβάνονται υπόψη τα συμπεράσματα των μεταγενέστερων μελετών μου, στις οποίες αναφέρθηκα μόλις προηγουμένως.

Η τελική και πιο ουσιώδης όμως προϋπόθεση προκειμένου η επέτειος των διακοσίων ετών να λειτουργήσει όχι φευγαλέα αλλά «διαρθρωτικά» ως στροφή προς τον αναστοχασμό, δηλαδή ως αφετηρία για μια άσκηση όχι μόνο πατριδογνωσίας και αυτογνωσίας, αλλά και εθνικής στρατηγικής για την απάντηση στις μεγάλες προκλήσεις του μέλλοντος, είναι η διαρκής προσπάθεια εξοικείωσής μας με την Ποίηση. Η αναζήτηση του δύσκολου και συχνά επικίνδυνου συνδυασμού λέξεων και πραγμάτων, αντίληψης και ενσυναίσθησης. Η γλώσσα είναι η άλλη όψη της επικράτειας. Η εθνική ολοκλήρωση δεν συντελείται χωρίς την ολοκληρωμένη αίσθηση της γλώσσας. Αυτό μπορεί να είναι ένας απρόσιτος, συνεχώς μετακινούμενος στόχος. Εξηγεί όμως την επιλογή του Διονυσίου Σολωμού ως εθνικού ποιητή. Σε αυτόν είναι αφιερωμένο το τελευταίο (υπό VIII) κείμενο του βιβλίου.